

Közlési szabályok a megengedő mellékmondatokban

1. Nyelvtaníróink nagy többsége szükségesnek tartotta, hogy az összetett mondatok rendszerében a „szintagmatikus” alárendelésektől valamilyen módon elkülönítse a megengedő alárendeléseket. Ez vagy úgy történt, hogy önálló mondattypusként fogták fel, vagy úgy, hogy valamely „szintagmatikus” alárendelés sajátos jelentésárnyalatot tartalmazó előfordulásainak tekintették őket.¹ A megkülönböztetés alapját minden esetben a megengedő mondatok tartalmának speciális, a tisztán „szintagmatikus” alárendeléseknél ritkábban, vagy egyáltalán nem tapasztalható mozzanatai adták. A sajátos tartalommal összefüggésben a közlési szabályoknak ugyancsak sajátos érvényesülése figyelhető meg vizsgálandó mondatfajtánknál. Ez azt jelenti, hogy azok a közlési szabályok, melyek más mondattypusnál ritkábban és viszonylag esetlegesen fordulnak elő, a megengedő összetettekben alapvető jelentőséggel bírnak, rendszerszerűen jelentkeznek.

2.1. A megengedés alapját tudvalevőleg valamilyen ellentét adja, melynek két pólusa nem zárja ki egymás létezését, hanem mintegy megengedi azt. A tagmondatok tehát bizonyos mértékig tagadják egymást. Ugyanakkor ez a logikai, szemantikai tagadás pragmatikus mozzanatokkal is kiegészül, és ennek hatása a mondatfajta közlési szabályainál is megmutatkozik. A pragmatikus mozzanatok lényegéhez közelebb juthatunk, ha a megengedő alárendelések más mondattypusokhoz való viszonyát vizsgáljuk meg.

A vizsgálandó mondattypusok a megengedő alárendelésen kívül: a megszorító ellentétes mellérendelés, a megengedő választó mellérendelés, (e kettő másodlagosan megengedést tartalmaz) valamint a felsorolt három mondatfajtaival szoros kapcsolatot mutató következtető mellérendelés. (Ez utóbbi rendszerint nem tartalmaz megengedést.)

Tekintsük a következő, egyszerű, megszorító ellentétes mellérendelést: — *Jóllakott, mégis enni kér.* — Ha a mondat által közölt tartalmat elemezzük, megállapíthatjuk, hogy a jóllakottság állapota és az enni kérés cselekvése között időbeli érintkezésen alapuló kapcsolat van.² Ez a

¹ KLEMM ANTAL, Magyar történeti mondattan III., Bp. 1942. 604. l., uő.: MNy. XXX. 11. l., TEMESI-RÓNAI-VARGHA, Anyanyelvünk. Bp. 1955. 298. l., BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan. Bp. 1957. 165. l., uő.: MNy. LII. 26. l., B. LŐRINCZY ÉVA, NyK. LVII. 269. l., uő.: Nyr. LXXX. 451., RÁ CZ ENDRE, MNy. LV. 68, TOMPA JÓZSEF, (szerk), A mai magyar nyelv rendszere, II. Bp. 1961. 337. l., 339. l., 367. l., 358. l., 424. l., BÁRCZI-BENKŐ-BERRÁR, A magyar nyelv története. Bp. 1967. 483. l., HADROVICS LÁSZLÓ, A funkcionális magyar mondattan alapjai. Bp. 1969. 182. l.

² Vö. KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan, Bp., 1970., 115. l. és kk.

kapcsolat egyedi, esetleges jellegű. A „mégis” megszorító ellentétes kötőszóval alkotott mondat ugyanis azt fejezi ki, hogy a jóllakottság stabilnak felfogott állapotából kiindulva nem az valósul meg, amit várnánk, amire következethetnének egy — az előfordulás gyakoriságát tekintve — általánosabb, oksági jellegű összefüggés ismeretében. Ez az általánosabb, oksági jellegű összefüggés, melyet következő mellérendeléssel fejezhetünk ki, nyilván a következő: — *Jóllakott, ezért nem kér enni.* — A megszorító ellentétes mellérendelésnek, a fentiekben említett egyedi, esetleges kapcsolatnak (*Jóllakott, mégis enni kér.*) közlésekor egyben utalunk erre az általánosabb, oksági jellegű összefüggésre is. Ennek funkcióját az ellentétes megszorító kötőszó hordozza. Hiszen nem azt mondjuk: — *Jóllakott, és enni kér* — hanem ezt: — *Jóllakott, mégis enni kér.* — A megszorító ellentétes kötőszó e funkcionálása úgy megy végbe, hogy az első tagmondatban jelölt állapotot stabilnak, a második tagmondatban kifejezett állapotot változóznak fogjuk fel. Ennek változó jellege azt jelenti, hogy önmaga ellentétébe csaphat át. Ugyanakkor az állapotok hordozója, a szubsztanciális szerepű fogalom, melyet azonos lexikai egység, illetve grammatikai formáns jelöl, minden esetben változatlan marad.

(Tehát: 1. — *Jóllakott, mégis enni kér.* — illetve:
2. — *Jóllakott, ezért nem kér enni.*)

Ha az előbbi összefüggést megfordítjuk, és olyan kapcsolatot keresünk, melyben a változatlan szubsztanciális szerepű fogalom mellett az első tagmondatban jelölt állapotot fogjuk fel változóznak, a második tagmondatbeli állapotot pedig stabilnak, akkor azt tapasztaljuk, hogy ilyen összefüggés kifejezésére a megszorító ellentétes forma nem alkalmas. Ehhez egy másik mondatformára van szükségünk: a megengedést tartalmazó választó mellérendelésre. Ebben a formában már teljesíthetjük az előbbi követelményt: — *Akár jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér.* — Ezzel a mondatípussal foglalkozva B. LŐRINCZY ÉVA és RÁCZ ENDRE lényegében arra a megállapításra jutott, hogy a választó mondatpárok csak az egyik tagja van a megengedésre jellemző tartalmi ellentétben a harmadik tagmondatdal.³ Az imént elmondottakhoz kapcsolódva ez érthető is, hiszen az előbbi, első tagmondatban jelölt változó (önmaga ellentétébe átcsapó) állapotot most két választható tagmondatdal fejeztük ki. Ezek közül az egyik („akár jóllakott...”) egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló kapcsolatban van a harmadik tagmondatdal. (... *enni kér*”). Ebben a viszonyban tapasztalható a megengedő jelentés. A másik választható tagmondat által kifejezett állapot („akár nem lakott jól”) az előfordulás gyakoriságát tekintve általánosabb, oksági jellegű összefüggésben van a harmadik tagmondatdal („*enni kér*”). Ebben a kapcsolatban természetesen nem tapasztalható a megengedő jelentés. Az — *Akár jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér* — mondatban a két „akár” kötőszó szerepe nyilvánvalóan különböző. Az első számú „akár” funkciója megegyezik a többi megengedő kötőszó (bár, noha, jöllehet, ugyan, ha... is stb.) szerepével, mivel az általa bevezetett tagmondat megengedő viszony-

³ B. LŐRINCZY ÉVA, NyK. LVII. 271. l., RÁCZ ENDRE, i. m.

ban van a harmadik tagmondat. A második „akár” kötőszó funkciója a választó „vagy” kötőszóéval azonos, az első két tagmondat közötti választhatóságon kívül mást nem fejez ki, hiszen a második tagmondat nincs megengedő viszonyban a harmadikkal. Ezt a tényt bizonyítják azok a mondatok, melyekben a második „akár” helyén a választó „vagy” kötőszó áll: „*Akár* a nap ragyog, *vagy* bús hold villog, az én szívem zokog.” (Vitkovics Mihály: *Költéményei* 6. l.)⁴ — „*Akár* a főnök volt, *vagy* éppen jelentéktelen beosztott, kihívóan viselkedett.” (ti.: velük szemben) (Palotai Boris: *Aprópénz* 14. l.). Tartalmát változatlanul hagyva, eredeti példamondatunkat — *Akár* jóllakott, akár nem lakott jól, enni kér — tehát a következőképpen is felírhatjuk: — *Akár* jóllakott, vagy nem lakott jól, enni kér. — Ha pedig a harmadik tagmondathoz („enni kér”) fűződő megengedő viszonyt el akarjuk különíteni a második és harmadik tagmondat közötti, gyakrabban megvalósuló, oksági jellegű összefüggéstől, akkor a következő formát kell választanunk:

1. Akár = bár jóllakott, enni kér.
2. Nem lakott jól, (ezért) enni kér.

(A második tagmondat mellől a „vagy” kötőszót elhagyhattam, mert az nem a harmadik tagmondatral való viszonyt határozza meg, most pedig éppen e viszonyt tartjuk szem előtt).

Az elmondottak alapján a következő összefüggések vethetők fel.

A megengedést tartalmazó választó mellérendelés esetében láttuk, hogy a benne kifejezett egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló, megengedő kapcsolattal egy — az előfordulás gyakorisága szempontjából — általánosabb, oksági jellegű összefüggés járt együtt, melyet egy következő mellérendelés tartalmazott.⁵

1. Bár jóllakott, enni kér.
2. Nem lakott jól, (ezért) enni kér.

A megszorító ellentétes formánál, a kötőszó funkciójával foglalkozva megállapítottuk, hogy az, egy következő mellérendelésel kifejezett, általánosabb, oksági jellegű összefüggésre is utal, az egyedi, esetleges, időbeli érintkezésen alapuló kapcsolat közlése mellett.

1. Jóllakott, mégis enni kér.
2. Jóllakott, ezért nem kér enni.

Nyelvtörténéseink megállapításai szerint a megengedő mellékmondatok valószínűleg fiatalabbak az ún. „szintagmatikus” mondat típusoknál.⁶ Kialakulásuk azzal volt kapcsolatos, hogy valamely ráhagyó értelmű mondat előtt vagy után annak tartalmát megszorító mondat állott.⁷

Ilyen kapcsolatokban észlelhető bizonyos megengedő jelleg, amely azonban csak mint másodlagos jellegű mellékértelem jelentkezik. A további fejlődés eredményeként e ráhagyó — megszorító mondatkapcsolatokban a megengedés képzete minden mást háttérbe szorítva előtérbe került, és egyben ki-

⁴ Idézve: KLEMM, Magyar történeti mondattan III. Bp. 1942. 613. l.

⁵ Vö.: KÁROLY, i. m., 117. l.

⁶ BERRÁR JOLÁN, Magyar történeti mondattan Bp. 1957. 165. l. BÁRCZI — BENKŐ — BERRÁR, i. m.

⁷ KLEMM, i. m.

alakította sajátos kifejező eszközeit is. E kifejező eszközök „... nincsenek még készen legelső szövegemlékeink korára, hanem a magyar nyelvtörténet folyamán jöttek létre...⁸ Mivel a megengedő alárendelés egy ráhagyó értelmű és egy megszorító ellentétes tagmondat kapcsolatából alakult ki, a megengedő alárendelés formájában mintegy benne foglalt a megszorító ellentétes forma. Ezért fel kell tételeznünk azt, hogy a megengedő alárendelés tartalmában benne foglalt a megszorító ellentéteseknél kimutatott általánosabb, oksági jellegű összefüggés is. Ugyanakkor a megengedést tartalmazó, választó mellérendelésben is kimutattunk egy másik, általánosabb, oksági jellegű összefüggést, mely szintén együtt járt a megengedő alárendeléssel. Ezek szerint egy megengedő alárendelésben a megszorító ellentétes formánál és a megengedő választó mellérendelésnél tapasztalt bizonyos tartalmi és formai jegyek egyszerre jelentkezhetnek. A megszorító mellérendelő kötőszó funkciójáról szólva elmondtuk, hogy segítségével változatlan szubsztanciális szerepű fogalom mellett az első tagmondatban jelölt állapotot stabilnak, a második tagmondatbelit változónak (önmaga ellentétébe átcsapónak) fogjuk fel. A megengedést tartalmazó választó mellérendelő forma ennek fordítottját tartalmazza: benne az első két tagmondatban jelölt állapotot tüntetjük fel változónak, vagyis ennek kifejezését nemcsak egy kötőszó funkcionálására „bízzuk”, hanem külön tagmondatokban közöljük, és a harmadik tagmondatbeli állapotot fogjuk fel stabilnak. Egy megengedő alárendelésben pedig az állandó, szubsztanciális szerepű fogalom mellett, a mellékmondatban és a főmondatban jelölt állapotot egyaránt változó jellegűnek, önmaga ellentétébe átcsapónak állítjuk be.

Az összefüggés a következő:

1. Bár jóllakott, mégis enni kér.
(egyedi, esetleges)
2. Jóllakott, ezért nem kér enni. (ld. a megszorító ellentétes mellérendelésnél).
(általánosabb, oksági jellegű)
3. Nem lakott jól, ezér tenni kér. (ld. a megengedő választó mellérendelésnél).
(általánosabb, oksági jellegű)

A 2.-vel és 3.-mal jelölt, következtető mellérendelések tulajdonképpen nem mások, mint az 1. alatt feltüntetett megengedő alárendelés elsőleges mondatai. (A transzformációs grammatikában azokat a mondatokat nevezzük elsőlegeseknek, amelyek a transzformációs műveletsorozatok kiinduló egységeiként szolgálnak, rajtuk végezzük el az első transzformációkat.) Ezek a következtető mellérendelések tehát rendelkeznek azzal a tulajdonsággal, hogy belőlük megengedő alárendelés építhető fel. Másrészt a lehető legegyszerűbb szerkezettel, alakokkal, a minimálisan elegendő szavak szemantikai mezőinek olyan összefüggését adják, mely tetzőlegesen bonyolult szerkezetű, megengedő alárendelés teljes jelentése, értelmelényegét reprodukálja úgy, hogy a megengedés egyedi, esetleges szemantikai struktúráját két általánosabb, oksági jellegű

⁸ BERRÁR, i. m.

szemantikai struktúrára bontja. A szemantikai struktúrának ez a változtatása — hangsúlyozom — a mellékmondatban és a főmondatban jelölt állap o t o k jelentésének változását eredményezi, ugyanazon szubsztanciális szerepű fogalom mellett. Ha a megengedő alárendelésben szereplő állapotokat sorrendjük szerint „A”-nak és „B”-nek jelölöm, akkor a két elsődleges csoport (a továbbiakban E_1 és E_2), valamint a megengedő alárendelés viszonylatában a következő összefüggés mutatkozik.

A megengedő alárendelés: Bár A, mégis B

E_1 :	A, ezért nem B
E_2 :	nem A, ezért B

Ha „nem A”-t „negáció A”-val (ngA) és „nem B”-t „negáció B”-vel (ngB) helyettesítjük, akkor az előbbi viszonyokat így is jellemezhetjük:

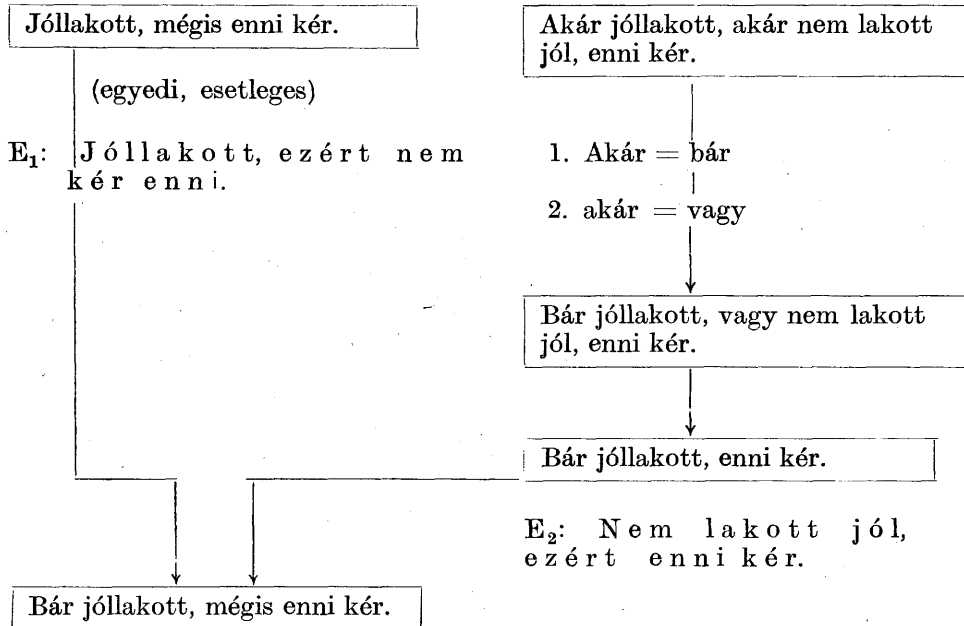
A megengedő alárendelés: Bár A, mégis B

E_1 :	A, ezért ngB
	↑
E_2 :	ngA , ezért B
	↓

Az eddig elmondottakat a következő kis vázlat foglalja röviden össze:

(megszorító ellentétes)

(megengedő választó)

E_1 : Jóllakott, ezért nem kér enni.
 E_2 : Nem lakott jól, ezért enni kér.

A megengedő alárendelés elsődleges csoportjait tehát a két mellérendelésből vezettük le úgy, hogy az egyiknél E_1 -et, a másiknál pedig E_2 -t mutattuk ki.

A megengedő alárendelésnél jelentkező *pragmatikus mozzanatok* egy része nem más, mint azoknak a tartalmaknak a felmerülése a közlő, illetve a beszédpartner tudatában, melyeket az iménti elsődleges csoportok fejeztek ki. Ezekre épül rá, és ezek segítségével értjük meg a megengedést. Érdeemes tehát az elsődleges csoportok jellegét közelebbről is szemügyre venni.

2.2. Az elsődleges csoportok tartalma nem implikációs jellegű, hanem csak bizonyos valószínűségi értékkel mehet végbe. Tudatunk a kapcsolatok létrejöttének valószínűségi oldalával „nem törődik”, hanem bizonyos „előfordulási átlagot” alapul véve, az elsődleges összefüggéseket úgy állítja be, hogy mindig valószínűbbek a megengedő mondatban feltüntetett kapcsolatnál. (Ami azonban nem szükségszerű.) Sőt, az elsődleges csoportokban feltüntethető tartalmak közül számos, mint implikációs összefüggés él („hamisan”) tudatunkban, tehát olyan kapcsolatként, amely mindig, minden esetben megvalósul. Az elsődleges csoportokban kifejezett összefüggéseket egyben oksági jellegűeknek neveztem. Ez az „okszági jelleg” kifejezés még magyarázatot igényel.

A problémát kissé általánosabb megfogalmazásban a következőképpen lehetne felvetni. A megengedő alárendelést úgy fogalmazzuk meg, hogy a felhasznált nyelvi formák révén utalunk az elsődleges csoportokra is. Ezeket olyan jellegűeknek állítjuk be, hogy bennük (rendszerint ugyanazon szubsztanciális szerepű fogalomra vonatkoztatva) „A” állapot determinálja a „B” állapotot. A megengedő alárendelés tartalmát jellemezhetjük azzal is, hogy nyelvi eszközeivel milyen tartalmú elsődleges csoportokat fejez ki. Vagy másképpen: a determinációsna beállított elsődleges tartalmak meghatározzák a megengedő alárendelés tartalmának jellegét. Ezzel kapcsolatosan a megengedő mellékmondatok több (tartalmilag jellemzett) csoportja állapítható meg.

1. Valóban meglévő összefüggést kifejező megengedő alárendelés

A megengedő összetett mondat ez esetben valóban létező ellentétet „enged meg”, az elsődleges csoportokban pedig valóban meglévő, determinációsna felfogott összefüggések vannak. Ezeknek a köre igen tág, filozófikus megfogalmazásban azt mondhatnánk, hogy kifejezhetik a tőlünk független, objektív valóság dolgai, jelenségei közötti, illetve tudattartalmaink közötti, és azok objektíválódásai közötti determinatív kapcsolatokat. Az elsődleges csoportokban megállapítható, determinatívna felfogott összefüggések közelebbi sajátosságai szerint további csoportosítást végezhetünk:

a) Elsődleges csoportjaiban okságinak felfogott összefüggéseket tartalmazó megengedő alárendelés

Pl.: „Ő lemond... az üveges Győzőről, pedig az ér még a legtöbbet...”
(Szabó Magda: Disznótor, 48. l.)

E_1 : Az ér a legtöbbet, ezért nem mond le Győzőről.

E_2 : Nem az ér a legtöbbet, ezért lemond Győzőről.

b) Elsődleges csoportjaiban feltételelességinek beállított összefüggéseket tartalmazó megengedő alárendelés

(A lazább determinációs összefüggésekben célszerűbb a „tehát” kötőszó használata, a szorosabb kapcsolatra utaló „ezért” helyett.)

Pl.: „Nincs itt a népeletről . . . egyetlen történet, mese, népdal se, pedig magát a nép fogalmát ismerik,” (Veres Péter: Kortárs, 1968/7. sz. 1060. l.)

E₁: A nép fogalmát ismerik, tehát van a népeletről történet . . .

E₂: A nép fogalmát nem ismerik, tehát nincs a népeletről történet . . .

Gyakori eset, hogy a megengedő mondat tartalma keveredésszerű. Ez annyit jelent, hogy a megengedő alárendelések többségének elsődleges csoportjai közül az egyik okságinak, a másik feltételelességinek beállított összefüggést tartalmaz. Ez érthető, hiszen „E₁” és „E₂” elsődleges csoportok egy-egynek ellentétei. Ha „E₁” csoport a valóság egy adott területére vonatkozik, és benne „A” tagmondat tartalma a „B” tagmondat tartalmához legközelebb álló, vele legszorosabb, dinamikus kapcsolatban levő determináló tényező, akkor „A”-t „B” okán a k fogjuk fel. Ugyanennek a kapcsolatnak az ellentéte, „E₂” csoport már a valóság egy másik, gyakran szélesebb körére vonatkozik, ezért jelentkezhethetnek „nem A” mellett más, „nem B”-t determináló tényezők, melyek „nem A”-nál szorosabb, dinamikusabb kapcsolatban lehetnek „nem B”-vel, és így „nem A” másodlagossá válik, kapcsolata „nem B”-vel már lazább, statikusabb determináló tényezővé lesz, ezért ilyen esetben „nem A”-t „nem B” feltételeként fogjuk fel. Ennek alapján a valóban meglévő összefüggést kifejező, megengedő alárendelések további két alcsoportját állapítjuk meg.

c) „E₁” elsődleges csoportjában okságinak, „E₂” elsődleges csoportjában feltételelességinek beállított összefüggést tartalmazó megengedő alárendelés.

Pl.: „. . . tisztességtudóan megemelte a kalapját, ámbár nagyon bele volt ragadva a hajába.” (Móra F.: Csilicsali Csalavári Csalavér, 125. l.)

E₁: Bele volt ragadva a hajába (a kalapja), ezért nem emelte meg a kalapját.

E₂: Nem volt beleragadva (a kalapja) a hajába, tehát megemelte a kalapját.

d) „E₁” elsődleges csoportjában feltételelességinek, „E₂” elsődleges csoportjában okságinak beállított összefüggést tartalmazó megengedő alárendelés

Pl.: „. . . Oszkár is nehezen ismerne rá, pedig Oszkárnak különösen jó szeme van.” (Fekete I.: Bogáncs, 150. l.)

E₁: Oszkárnak jó szeme van, tehát Oszkár könnyen ismer rá.

E₂: Oszkárnak rossz szeme van, ezért Oszkár nehezen ismer rá.

A megengedő alárendelések másik csoportja tartalmában az előző típus-hoz hasonlóan összefüggéseket állapít meg a dolgok, jelenségek között, ám

ezek az összefüggések a valóságban nem léteznek, nem is létezhetnek. Különféle gondolataink, érzelmeink árnyalt kifejezése azonban olykor csak úgy lehetséges, hogy „A”-t „B” determinálójának tüntetjük fel, mert így pl. „A” bizonyos tulajdonságai, jellegzetességei jól megvilágíthatóvá válnak. E lényeg kifejezése szempontjából másodrendű, hogy „A” nem determinálhatja „B”-t. Az ilyen „hamis” összefüggések kifejezésével tehát bizonyos tulajdonságok, kapcsolatok, stb. megvilágítása, értelmezése a végső célunk, illetve ezt kívánjuk megvalósítani e „hamis” összefüggésekből felépített megengedő alárendelésben kifejezett ellentét segítségével is. Ezért az idetartozó megengedő mondatok tartalmát ratio jellegű összefüggésekből felépítettnek nevezhetjük. A ratio (a megvilágító, értelmező szándékú, „észbeli”, okságinak beállított összefüggés) fogalmát, mint néhány példa is mutatja, meglehetősen tág értelemben használhatjuk. A megengedő mondatok — tartalmukat tekintve — második fő csoportja tehát a következő:

2. A valóságban nem létező összefüggést kifejező, elsődleges csoportjaiban ratio jellegű kapcsolatokat tartalmazó megengedő alárendelés

Kifejezésre váró gondolatainkat, érzelmeinket tekintve, az árnyalatok széles skálájával találkozhatunk.

Pl.: szokatlan, érthetetlen, a *megszokottal ellentétes* jelenség megvilágítására: „Bár az idő még csak három óra felé járt, az utcákat... már éjszakai sötétség borította.” (Moldova Gy.: Kortárs, 1968/7. sz. 1102. l.)

E₁: 'Három óra van, ezért az utcák (még) világosak.'

E₂: 'Késő van (nem három óra van), ezért az utcák (már) sötétek.'

(Az óramutató állása nyilván nem determinálja az utcák világosságát).

Tudattartalmaink, érzelmeink, gondolataink és a minket környező valóság bonyolult, nehezen elemezhető viszonyának jellemzésére:

„Míg állni látszék az idő,

Bár a szekér szaladt.”

(Petőfi S.: Füstbement terv)

E₁: 'A szekér szaladt, ezért az idő (is) telni látszott.'

E₂: 'A szekér állt, ezért az idő állni látszott.'

A dolgok, jelenségek egy-egy tulajdonságának erőteljesebb megvilágítására: „... (az ösztönök)... ha el is hallgatnak kisebb időre, — mindig voltak, vannak és lesznek...” (Fekete I.: Kele, 7. l.)

E₁: 'Elhallgatnak, ezért nincsenek.'

E₂: 'Nem hallgatnak el, ezért vannak.'

Determinációs összefüggés feltételezése humoros hatás keltésére: „... belőled is nevelek tudóst, ámbár nincs... szép, nagy fejed...” (Móra F.: Csili-csali Csalavári Csalavér, 106. l.)

E₁: 'Nagy fejed van, ezért nevel(het)ek tudóst belőled.'

E₂: 'Kis fejed van, ezért nem nevel(het)ek tudóst belőled.'

Cselekvéseink, tevékenységeink és a környező valóság ellentétes viszonyának érzékeltetésére: — Ki szerettem volna menni, bár az ajtó zárva volt. — (kny.) —

E₁: Az ajtó zárva volt, ezért nem szerettem volna kimenni.

E₂: Az ajtó nem volt zárva, ezért ki szerettem volna menni.

Ez utóbbi ratio jellegű összefüggésnek könnyen megállapítható az objektív alapja. Ki szeretnék menni → kinyitom az ajtót → az ajtó nyitva van, ki tudok menni. Ám az előbbi megengedő mondatban ez ratio jellegűen van megfogalmazva, az objektív alap csak mintegy lehetőséget ad a ratióra.

A megengedő alárendelések e csoportjában a tartalmak igen színes, sokrétű megfogalmazásaival találkozunk. Valamennyi árnyalat felsorolása lehetetlen, céloom a típus elhatárolása volt csupán.

A megengedő mondatoknak — tartalmi, illetőleg stilisztikai szempontból — még egy csoportja állapítható meg. Az idetartozó mondatok közös sajátossága, hogy humoros, ironikus gondolatainkat, érzelmeinket fejezzük ki velük. A humor forrását az adja, hogy olyasmit engedünk meg, amit nem kellene megengednünk. Ezek a mondatok — előfordulásuk gyakoriságát tekintve — meglehetősen ritkák. Periférikus, sőt keveredésszerű jellegüket az is mutatja, hogy elsődleges csoportjaikban a szokásos determinatívnak beállított összefüggések helyett, egy-egy megszorító ellentétes, mellérendelt kapcsolatot találunk.

Pl.: Meleg ruhája ugyan nincs, de azért éheznek. — (kny.) —

E₁: Meleg ruhája nincs, de jóllakott.

E₂: Meleg ruhája van, de éheznek.

Hasonló jellegű mondat még pl. — Bár lassan csinálta, de bizonytalanul. (kny.) — vagy: Noha nem volt szép nő, de azért okos sem volt. (kny.)

3. A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a megengedő összetételek e sajátos jegyei milyen közlési szabályokban realizálódnak. Nem az átfogó rendszerezés, hanem a releváns szabályok egy részének érintőleges bemutatása a célunk. A közlési szabály lényegét illetően különféle felfogásokkal találkozunk. KÁROLY SÁNDOR nézete szerint „... a transzformációs viszonyban lévő két mondat az egyik szemantikai aspektusból invariáns alapon találkozhat, s ennek szintaktikai realizálódását elsősorban az dönti el, hogy melyik szemantikai reláció lesz a szintaktikai fő szerkezet, az alany és állítmány kapcsolata. Ennek a kijelölése maga után vonja a mondat szintaktikai elrendeződését, hierarchikus felépítését.”⁹ E felfogás szerint a mondat denotatív-szemantikai invariánsából a szintaktikai realizáció különböző útjait meghatározó szabályok a közlési szabályok. Mindez feltételezi, hogy a mondatok mélystruktúrája kifejezetten logikai-szemantikai jellegű. Dolgozatom azonban arra az elképzelésre épül, mely szerint a mélystruktúra szintaktikai jellegű, a szintaxis absztraktabb szintjét jelenti, ezért a közlési szabályokat a *közlésformák létrejöttét* irányító szabályoknak tekintem. A közlésforma a kommunikációs folyamatban a már ismert és az újszerű egységek viszonyaiból, rendjéből, az ezekre épülő mondatszerkezeti és szórendi sajátosságokból, az intonációs viszonyokból, valamint a nyomatékok és a szünetek eloszlásából tevődik össze. A közlési szabályoknak specialitásuk, hogy nem tisztán szintaktikai, szemantikai vagy fonó-

⁹ KÁROLY SÁNDOR, Általános és magyar jelentéstan Bp. 1970. 33. 1.

lógiai, hanem sajátosan „közlési” jellegűek, ugyanakkor a generatív nyelvelírás CHOMSKY-féle koncepciójában szoros összefüggésben állnak a nyelvelírás három aktív komponensének szabályaival, sőt, egy részük beépíthető a generatív szintaxisba.

3.1. Az egyszerű mondatok közlési alapformái bizonyos készletet alkotnak. Amikor összetett mondatot hozunk létre, tehát legalább két tagmondatot állítunk kapcsolatba egymással, akkor ebből a készletből válogatunk. Az összetett mondatok közlési szabályai azt írják elő, hogy az egyszerű mondat közlési alapformáit, illetve azok átalakítása után a másodlagos közlési formákat választjuk-e, és közülük is melyeket, mikor a közlés folyamatában két tagmondatot egymáshoz kapcsolunk. Ezek mondat-típusonként nyilván változóak.

Az összetett mondat megalkotásakor érvényesülő közlési szabályokat elsősorban az határozza meg, hogy milyen a tagmondatok által hordozott gondolattartalmak viszonya. Ebből a szempontból két csoportja van az összetett mondatoknak: 1. A tagmondatokkal kifejezett gondolattartalmak kapcsolata perceptív. Az első tagmondat közlésekor nem jelentkezik a másodikkal való függési viszony. Ez a mellérendelt mondatokra jellemző. 2. A tagmondatok által jelölt gondolattartalmak viszonya apperceptív, tehát nem két gondolattartalmat kapcsolunk össze, hanem egy egységes, teljes gondolattartalmat apperceptív módon tagoltunk. Ebben az esetben az egyik tagmondatban kifejezett gondolattartalom függési viszonyban áll a másik tagmondatban jelölttel. Ilyen jelenséggel az alárendelt mondatok körében találkozunk.¹⁰ Ezek az összefüggések a közlésben kétszeres áttétellel jelentkeznek: a) Az elsőt azok a szabályok alkotják, amelyek a közlési folyamat menetét, dinamizmusát szabályozzák. Itt két szabálytípust kell föltennünk. Az egyik előírja, hogy a közlést folytatni kell, a másik pedig nem teszi kötelezővé a közlés folytatását, azonban nem is tiltja meg. Valószínű, hogy ilyen jellegű szabályok a nagyobb szövegösszefüggésben, és az összetett mondat keretei között egyaránt működnek. Az összetett mondat határain belülieket az jellemzi, hogy mindig az első tagmondatból kiindulóan érvényesülnek a második tagmondat közlése előtt. (Ha kettőnél több tagmondat van, akkor az utolsó előtti tagmondatnál bezárólag minden tagmondatnál lesz ilyen szabály.) b) Ezek mozgósítják az összetett mondat közlési alapformáját létrehozó, az egyszerű mondatok közlési formáinak készletéből válogató szabályokat. Ez a második áttétel.

A közlés folytatását előíró, illetve kötelezővé nem tevő szabályok empirikusan abban nyilvánulnak meg, hogy észlelhető-e az első tagmondatnál kapcsolatosan a közlés *folytatásának* kényszere, vagy sem. Pillanatnyilag számunkra a megengedők vizsgálata lényeges. Ennél a mondat típusnál a közlés folytatásának kényszere jelentkezik, de csakis a mellékmondatból kiindulóan:

„Bár a világ odább áll, — Megállok a síriglan!”

(Petőfi Sándor: Az elhagyott zászló). Ha a megengedő összetett mondat mellékmondatnál kezdődik, akkor a megengedő alárendelő kötőszó (illetve

¹⁰ KLEMM, i. m. 453. l.

a hozzá kapcsolódó apperceptív gondolattagolás) szükségessé teszi a közlés folytatását. Ha a főmondat áll az élen, akkor az utalószó hiánya úgyszólván, hogy nem érezzük kötelezőnek a közlés folytatását. Esetleg találkozhatunk az élen álló főmondatban is a megengedőknél előforduló megszorító ellentétes kötőszóval, de ez mint mellérendelő kötőszó megint csak nem teszi szükségessé a közlés folytatását.

A közlés folytatását előíró, illetve kötelezővé nem tevő alapvető szabályok mozgósítják az összetett mondat közlési alapformáját létrehozó szabályokat. Ezek, jellegüket tekintve *k o n t e x t u s s z a b á l y o k*,¹¹ melyek nem azonosak a kontextus-érzékeny (context-sensitive) szintaktikai szabályokkal. A kontextus szabályok a *s z ö v e g l i n e a r i t á s á n* alapulnak. Tartalmukat illetően főleg a kontrasztokkal és az ismétlődésekkel kapcsolatosak, de — mint később látni fogjuk — más jelenségek szabályozása is hozzájuk tartozik. Két fajtájuk különíthető el. Az első *v i s s z a u t a l* valamely közlési egység láncbéli előzményeire. Ha van ilyen előzmény, akkor ez a szabály magától értetődően működésbe lép. A másik fajta viszont *e l ő r e u t a l* a közlési egység utáni közlési folyamatra, a következő egységre. Csak abban az esetben lép működésbe, ha az adott egységhez a közlés folytatását kötelező tevő szabály kapcsolódik. A kontextus szabályok működhetnek általában a szövegben, és az összetett mondat keretei között is. Témánkhoz az utóbbiak vizsgálata szükséges. Az előzményekre *v i s s z a u t a l ó* típus, összetett mondat esetében, a *m á s o d i k* (illetve a *h a r m a d i k* stb.) *t a g m o n d a t b a n* működik, és az első (illetve előző) tagmondatra utal vissza. A következő közlési egységre *e l ő r e u t a l ó k o n t e x t u s s z a b á l y* mindig csak az első tagmondatban működik (ha a közlés folytatását kötelezően előíró szabály érvényes). Mindez nem feltétlenül vonatkozik (de vonatkozhat) a félig meggondolt, beszéd közben alakuló mondatokra.¹² Ezek lélektani szempontból érdekesek lehetnek, de ha kifejezetten a nyelvvel kapcsolatos törvények érvényesülését kívánjuk vizsgálni, helyesebb az átgondolt, „előre megfogalmazott” mondatokat tekinteni. Ezek szimultán egészset alkotnak, míg időbeli lefolyásukat tekintve szukcesszívek.¹³

Összefoglalva az elmondottakat, a megengedőkre vonatkozóan a következőket állapíthatjuk meg.

1. A visszautaló kontextus szabályok mind a fő-, mind a mellékmondatban működnek, ha ezek a második helyen állnak. 2. Az előreutaló kontextus szabályok a mellékmondatban dolgoznak, amennyiben első helyen áll. 3. Az élen álló főmondatban az összetett mondaton belüli kontextus szabályok nem működnek.

A kontextus szabályok érvényesülése elsősorban az ismert és az újszerű viszonyának elrendeződésében,¹⁴ tagolódásában jelentkezik. Az ismert és az újszerű viszonyát áttételeken keresztül rekonstruálhat-

¹¹ DEZSŐ—SZÉPE, Adalékok a topic-comment problémához. NyK. LXIX, 372. l.

¹² ELEKFI LÁSZLÓ, Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban, NyK. LXVI. 332. l.

¹³ ELEKFI, i. m.

¹⁴ A terminológiára vö. KÁROLY SÁNDOR, Az alany és az állítmány elemzéséhez, Nyr. 88. évf. 158. l. (A kategóriák jelölésére KÁROLY S. a „cognitum” és „novum”, illetve a „beszédfunkciós alany” és „beszédfunkciós állítmány” terminusokat is alkalmazta.)

A főmondat és mellékmondat korrespondáló mondatrészei változatlanok. A kötőszó változtatását mondatrendi kötöttsége tette szükségessé. Az előre- és visszautaló kontextus szabályok működésének eredményeként tehát példánk mindkét tagmondatában másodlagos közlési formát, az ismert és újszerű eloszlásának variánsát és másodlagos szórendet találunk.

3.2. A kontextus szabályok előbbieken jellemzett csoportja a generatív nyelvelírás egyfajta elképzelésének szintaxis komponensében a mondatelőző (PreS) szabályai közé építhető be.¹⁵ Az összetett mondatok felszíni transzformációjánál ez feleslegessé teszi annak jelölését, hogy az adott mondat mellék- vagy főmondat-e. Azt sem kell azonban feltüntetni, hogy a tagmondatok összeillesztésénél mondatunk hányadik helyen fog állni, hiszen a mondatelőzőben lévő kontextus szabályok mindezekre már előre utalnak. Ha ugyanis nem működik kontextus szabály, akkor élen álló főmondatról, ha visszautaló kontextus szabály érvényesül, akkor második helyen álló fő- és mellékmondatról; — ha előreutaló kontextus szabály működik, akkor élen álló mellékmondatról lehet szó. Ezek a szabályok a mondatunk előtti, illetve az utána álló közlési egységből, mondatból valamilyen közlési információt vesznek fel, és ennek birtokában vizsgált mondatunkra hatnak, benne működnek. A kontextus szabályok érvényesülésének legfontosabb mozzanata az, hogy meghatározzák, mondatunk melyik egysége lesz a *kontraszt*. Ez rendszerint az újszerű résznek sorrendben első egysége. Egy megengedő összetett mondatban érvényesülő kontextus szabály tehát felveszi azt a közlési információt, hogy az egyik tagmondatban melyik egység a kontrasztos, és ennek birtokában alakítja az előző, vagy az utána következő tagmondat közlési formáját, hogy *ebben* melyik legyen a kontrasztos tag. Az alapmondat-formákban erre a mechanizmusra alapeseteket és alapszabályokat tudunk megadni. A megengedő összetétel kontrasztjaira ugyanis, jelentéssíkjaikat tekintve bizonyos homogenitás jellemző, ti: azonos vagy egymáshoz közeli jelentéssíkon vannak,¹⁶ s ez grammatikai paralelizmust okoz. Tekintsük a következő megengedések kontrasztjait:

Noha a *feleléstől* tart # a diák, mégis (a diák) # a *dolgozatírásra* készül.
 A kisfiú # *nevetett*, bár az anyja # *sírt*.
 Bár a szél # *ledönti* a tölgyet, de (a szél) # *nem bír* a náddal.
 Ugyan *Péter* felelt ötösrre # az iskolában, mégis *Jóska* kapott dicséretet # a mamától.

A felsorolt megengedések valamennyi tagmondatában kontextus szabályok érvényesültek. Különböző jelentésű szavak kerültek egymással kontrasztba, azonban tágabb értelemben vett jelentéssíkjaikban egybeestek, vagy közel álltak egymáshoz. A valóság viszonyainak megfelelően a gondolat tartalmak szubsztanciákra, tárgyfogalmakra — és akcidensekre: cselekvés-, történet-, lét-, állapot-, tulajdonság-, mennyiség és viszonyfogalmakra tagolhatók.¹⁷

¹⁵ A mondatelőzőre és a benne található egyéb szabálytípusra: DEZSŐ LÁSZLÓ, Szórend és mondat hangsúly, Általános Nyelvészeti Tanulmányok, V. Bp. 1967. 114. l.

¹⁶ A problémát más összefüggésben érinti: HADROVICS, i. m. 182. l.

¹⁷ TEMESI MIHÁLY, Szófajtan, Bp. 1964. 12. l.

A tárgyfogalmaknak a főnevek, a tulajdonságfogalmaknak a melléknevek, a mennyiségfogalmaknak a számnevek, a viszonyfogalmaknak a viszonszók felelnek meg. A cselekvés-, történés-, lét-, állapotfogalmaknak pedig az igék. Ezek közül azokat a fogalmakat, melyeket a „nevező szók” — mint a konkrét valóságtól való különböző fokú elvonatkoztatás eszközei — fejeznek ki, könnyen szembeállíthatjuk egymással. Vagyis az élőlény-, tárgy-, dolog-, tulajdonság-, és mennyiségfogalmak különféle párosításokban egymásnak kontrasztjai lehetnek. Az igék által jelölt, cselekvés-, történés-, lét-, állapotfogalmak, ugyancsak különféle párosításokban, szintén kontrasztként szembeállíthatók.

Az alapmondat-formákban a megengedés legtöbbször e két sík e g y i k é n történik, ezért az esetek többségében vagy főnévvel, illetve főnévként használt, de a névszókhoz tartozó, más szófajjal jelölt fogalmakat, vagy igék által jelölt fogalmakat állítunk kontrasztba. Ezek az alapelőfordulások. A mondatrészek vonatkozásában az első csoportnak alapmondatainkban az alany, a tárgy, a határozó, a másodiknak az állítmányi szerepű ige felel meg. — A kontextus szabály működésének alapformája tehát a következő. Amennyiben azt a közlési információt veszi fel, hogy egy mondatban ige a kontraszt, akkor az előtte levő vagy az utána következő tagmondatban is az ige teszi kontrasztossá. Ha a l a n y, t á r g y, h a t á r o z ó kontrasztos jellege a szabály által felvett közlési információ, akkor a működésének színteréül szolgáló tagmondatban u g y a n e z t a mondatrészt igyekszik kontrasztos helyzetbe hozni, amennyiben az alapmondatforma ezt lehetővé teszi. Ha nem teszi lehetővé, akkor az éppen rendelkezésre álló n é v s z ó i egységet teszi kontrasztossá, erre akár az állítmány névszói része is megfelel. Igét az e l ő b b i közlési információ birtokában, csak akkor tesz kontrasztossá, ha egytagú, igéből álló ú j s z e r ű egységben dolgozik, de ilyen szembeállítást mutató megengedő összetételeket *nem szoktunk* használni.

A kontraszt a kontextus szabályok működésének csupán egyik mozzanata. Ezek a szabályok ugyanis a másik alapvető közlési információt is felveszik: mi az, amit az előzőekben már közöltünk, tehát ami most ismétlődik, illetve amit úgy közlünk most, hogy tudatában vagyunk: a következő közlési egységben ismétlődni fog (utóbbi csak a gondolatartalmak apperceptív tagolásánál). Tudniillik a közlés l e g i s m e r t e b b része is olyan információ, amelyet a kontextus szabályok hordoznak, és amelynek birtokában egy másik mondat formáján változtatnak. A tagmondatok összetételeiben a közlés legismertebb részének lenni a mi esetünkben egyet jelent az *ismétlődéssel*. Az idevágó kontextus szabályok működésének ugyanis morfológiai kritériumai vannak (szótőegyezés, a korrespondanciáknál személy- és számbeli egyezés stb.). Csak ilyen kritériumok segítségével állapíthatja meg a kontextus szabály az ismétlődést, vagy előrevetítheti az ismétlés szándékát, és csak ekkor alakíthat a közlésformán. Ehhez a generatív nyelveírás három komponensével részben átfedésben levő, részben mindhármuk között központi helyzetet elfoglaló *szótár* fonológiai szektora adhatna segítséget. A megengedők nagy részénél az *ismert* egység ismétlődése a korrespondáló mondatrészeket jelenti. Ezek az élőlény-, tárgy-, dolog-, tulajdonság- és mennyiségfogalmak síkján helyezkednek el.

Mindezek a megállapítások természetesen csak első megközelítései a kontextus szabályoknak, specifikusan a megengedőkre alkalmazva. A mondatelőzőben található kontextus szabályok az alapmondatok generálása során

bizonyos, kontextust figyelembe vevő, alkategorizálási szabályokat irányítanak. Ezek a generált szintaktikai kategóriák mellé különféle megkülönböztető jegyeket írnak, és közöttük közlési jegyek is lesznek. Így aszerint, hogy a kontextus szabályok melyik egységet nyilvánították kontrasztnak, és melyiket sorolták a kontraszt teljes hiányának állapotába, a kontextust figyelembe vevő, alkategorizálási szabályok egy-egy kategória mellé odairják a (+ Contr) és a (– Contr) értékeket, mint kétértékű közlési jegyet (feature-t). Ezek a közlési jegyek meghatározhatják, hogy a szintaxisban milyen lesz a kategóriák sorrendje, illetve hogy a fonológiai komponensben végül is milyen szórend alakul ki, mely egységekre jut nyomaték, és melyek elé írunk szünetet.

3.3. A megengedő mondatok közlési folyamatának a mondatrenddel kapcsolatos jellegzetességei más vonatkozásokban is jelentkezhetnek. A korrespondáló mondatrészek önálló szóalakja elmaradhat, illetve névással helyettesíthető. A korrespondáló alany, tárgy és birtoklást kifejező részeshatározó önálló szóalakja törölhető, a korrespondáló határozó pedig névással helyettesíthető. Ha élen álló vagy második helyen lévő mellékmondatban, illetve második helyen álló főmondatban végezzük a törlést (illetőleg a pronominalizációt), akkor értelmes közlést kapunk. Egyedül az élen álló főmondatban nem törölhetünk (névmásozhatunk), mert az így kapott mondat kifogásolható, esetleg „rossz”. Például:

I. Noha a fiúnak *van* kalapja, a fiú *fedetlen* fővel jár.

1. Noha *van* kalapja, a fiú *fedetlen* fővel jár.

(értelmes)

2. Noha a fiúnak *van* kalapja, *fedetlen* fővel jár.

(értelmes)

3. *Fedetlen* fővel jár, pedig *van* kalapja a fiúnak.

(kifogásolható)

(Néhány megjegyzés. A dőlt betűs rész a mondathangsúlyt jelöli. Ennek változása természetesen kihat a közlés tartalmára. A mellékmondat leíró nyelvtani szempontból így elemezhető: — van: állítmány, — kalapja —: alany, — fiúnak —: birtoklást kifejező részeshatározó, dativus possessivus).

Példamondatainkból látható, hogy a gazdaságosan megszerkesztett felszíni struktúra létrehozásában igen előkelő hely illeti meg a törlés transzformációt. Mivel ezeket bármilyen helyzetű mellékmondatban és második helyen álló főmondatban elvégezhetjük, ezért a generatív nyelvelírásban a mondatelőző határozza meg a törlés lehetőségét: ha nincs a mondatelőzőben kontextus szabály, akkor nem működhet törlési transzformáció. (Az élen álló főmondatban történhet így.) A törlés arra az alanyra, tárgyra, birtoklást kifejező részeshatározóra, és igei vonzathatározóra irányulhat, mely (– Contr) közlési jeggyel rendelkezik, azaz a közlés ismert része. Akkor mehet végbe, ha a mondatelőzőben levő előre- vagy visszautaló kontextus szabályok olyan információ birtokában sorolták a mondat valamely egységét a közlés ismert részéhez, mely szerint ennek az egységnek a töve az előző vagy a következő közlési egységben ismétlődik. Ilyenkor kaphatja az illető kategória a kontraszt teljes hiányának jegyét: (– Contr), és ilyenkor működhet a törlés transzformációja is:

Autót vezet # az újságíró, bár az újságírónak # nincs jogosítványa. →
Autót vezet # az újságíró, # bár nincs jogosítványa.

Noha a legénynek # *van* szeretője, a legény # *nem törődik* a szeretőjével.
 → Noha # *van* szeretője, a legény # *nem törődik* vele.

A törlési transzformációval kapcsolatban működik egy kontextus szabály, amely az eddigiektől eltérően nem a mondatelőzőben található, hanem a szintaxis transzformációs egységében, és nem kontrasztokkal, vagy ismétlődésekkel foglalkozik. Ez a szabály azt írja elő, hogyha valamelyik tagmondatban törlést hajtottunk végre a (— Contr) közlési jegy és a szótóismétlődés információja alapján, akkor az előző vagy következő tagmondatban erre az ismétlődő szótóra nem vonatkozhat törlési transzformáció akkor sem, ha ezt a szótónek megfelelő kategória közlési jegye (— Contr) egyébként lehetővé tenné. Tehát csak az egyik tagmondatban törölhetünk.

A transzformációs egységben más, speciális kontextus szabályok is lehetnek. Közülük egyet említek még meg. Ez mindig visszautaló jellegű, és azt írja elő, hogyha egy tagmondat logikailag határozatlan alanyi, tárgyi, vagy határozói ismert egységének, tehát (— Contr) jegyes részének a szótóve a következő közlési egységben ismétlődik, és ez az alany, tárgy, határozó ugyancsak (— Contr) jegyes, tehát ismert, akkor ennek logikailag határozottnak kell lennie. Pl.: — Noha a l m á b ó l # *kevés* volt, a z a l m á t # a *fiúknak* adták. — Bár k a r i k a t ú r á t # *Pistáról* készítettek, a k a r i k a t ú r á t # *nem Pistának* adták (→ hanem Andrásnak.) Ha az említett feltételek közül egy is hiányzik, a logikai határozatlanság — határozottság szabálya nem működik. Például a következő mondatban az ismétlődő szótó nem (— Contr) jegyes, nem ismert rész, hanem (+ Contr) jegyes, tehát kontrasztos, és az újszerű egységben van. Az első tagmondatbeli határozatlan egység a másodikban is határozatlan marad.

Pl.: Noha a l m á b ó l # *kevés* volt, János # *almát* evett.

Ha működik ez a kontextus szabály, akkor az előző közlési egységre utalva teszi határozottá adott mondatban az ismert tagot, ezért visszautaló jellegű. Meg kell jegyezni azt is, hogy a szabály nem abszolút érvényű, ám azok a formák, melyekben működik, helyesebbek, a grammatikalitás, a „nyelvtan-szerűség” magasabb fokán állnak, mint azok, amelyekben nem működik.

A határozottság ténye természetesen újabb transzformációkban realizálódhat: határozott névelő, igei- és névszói személyragozás, stb.

Szabályunk az összetett mondat keretein belül érvényesül. Ez a tulajdonsága választja el attól a szabálytól, mely az első mondatbeli logikailag határozott, alanyi, tárgyi, határozói ismert egységet a következő mondatban (melyben korrespondál és amelyben szintén ismert,) határozatlanná teszi. Az ilyen határozott-határozatlan, (tőegyezést mutató) ismert rész sorrendnek, (mely egyébként igen ritka) rendszerint speciális oka van, s ez a szöveggösszefüggésben keresendő. Az idevágó szabály tehát már kívül esik a megengedő összetett mondat keretein.

A gazdaságosan megszervezett felszíni struktúra létrehozásában a törlés mellett a névmással való helyettesítés is lényeges lehet. Ezért érintenünk kell a pronominalizáció kérdését. A pronominalizáció — éppen úgy ahogy a törlés — a (— Contr) jegyes tagra, az ismertre vonatkozhat,

és akkor mehet végbe, ha ennek az egységnek a töve az előző vagy következő közlési egységben is szerepel. Tehát az anafora, illetve az interrogáció jelenséggel állunk szemben. Ezért akár csak a törlés, a pronominalizáció is a mondat-előzőben levő kontextus szabályokhoz kötött, hiányukban nem működhet. (Tehát az élen álló főmondatban nem névmásozhatunk). A személyes névmás bevezetése alanyként szereplő ismert tagra nem irányulhat, mert ezt kötelező ellipszis kíséri, hacsak nem esik a személynévmásra erős nyomaték. Ebben az esetben viszont az alany megszűnik ismert lenni, tehát az ismert jelleg és a személyes névmás bevezetése kizárják egymást. Nem helyettesíthetjük a korrespondanciában résztvevő tárgyi ismert egységet sem személyes névmással. Azonban mind az alany, mind a tárgy helyettesíthető mutató névmással: Noha Péternek tetszik # Edit, az # másra kacsint. — Bár a levelet # megírta András, az # nem érkezett meg. — Ezeket a megoldásokat azonban ritkábban használjuk, részint stilisztikailag nem mindig megfelelőek, másrészt, ha az előző vagy következő közlési egységben szerepel az alanyi vagy tárgyi ismert tag töve, (ugyancsak ismertként), akkor felesleges névmásoznunk, hiszen ilyenkor az alany és a tárgy törölhető. Ugyanez vonatkozik a birtoklást kifejező részeshatározói ismert rész esetleges névmásozására is. Más a helyzet azonban az igei vonzatokként szereplő határozóknál (köztük a vonzathatározóknál). Ezek nem törölhetőek, csak névmással helyettesíthetők. Mégpedig leggyakrabban a személyes névmás kiegészült alakjaival tudjuk helyettesíteni őket (bennem, neki, róla, hozzád, belőle, vele stb.). Ezekre jelentős nyomaték szokott esni, amely azonban elmarad a „közönséges” személyes névmásra eső nyomatéktól. Ennek érdekes következményei vannak. Ha az újszerű egység kontrasztos első tagja ige volt, akkor a névmásozott határozó elveszti ismert jellegét, átveszi a kontrasztos tag szerepét, az ige második helyre szorul, az ismert pedig legtöbbször az alany lesz. Pl.: Habár Péternek # köszönt Sándor, Péter # nem válaszolt a köszönésre. — → Habár neki köszönt # Sándor, Péter # nem válaszolt a köszönésre. — Ha az újszerű egység élen álló kontrasztos ige tagadószóval ellátott, akkor a tagadott igealak megtartja első, kontrasztos helyét és a névmásozott határozó az ige után, a második helyre kerül. — A tanár # az osztálykönyvvel ijesztegette ± a diákokat, pedig a tanártól # nem félték a gyerekek. → A tanár # az osztálykönyvvel ijesztegette ± a diákokat, pedig a gyerekek # nem félték tőle. — A ± jel rövid szünetet jelent. Ha az újszerű egység első, kontrasztos tagja nem ige, hanem alany vagy tárgy, akkor a névmásozott határozó megtartja ismert jellegét és az újszerű rész belső rendje is változatlan marad. Pl.: Noha Péternek # levelet írt ± András, Péter csak # képeslapot küldött. — → Noha neki levelet írt ± András, Péter csak # képeslapot küldött.

A pronominalizáció esetében is működik az a kontextus szabály, melyről a törléssel kapcsolatban már szóltam. Ez az előre- vagy visszautaló kontextus szabály előírja azt, hogyha az egyik tagmondatban az ismert tagot névmással helyettesítettük, akkor a másik tagmondatban a korrespondáló ismert részre nem irányulhat a névmásozás transzformációja. Vagyis mindig csak az egyik tagmondatban névmásozhatunk.

Коммуникативные правила уступительного придаточного предложения (на материале венгерского языка)

Автор занимается вопросом о том, с помощью какого механизма осуществляются коммуникативные правила в уступительных предложениях, имея в виду специфические признаки содержания этих предложений. Взаимоотношения между предложениями уступительной конструкции характеризуются особым логическим и семантическим отрицанием, к которому одновременно прибавляются и прагматические моменты. Основные черты этой конструкции можем открыть, изучая отношения уступительного подчинения к другим типам предложений. Изучаемые нами типы предложений (кроме уступительной конструкции): ограничительно-противительное, уступительно-разделительное сочинения и придаточное предложение следствия. Они образуют частичную трансформационную систему, на верхнем уровне которой находятся уступительные предложения. Исходом их трансформационного построения служат другие подчинительные конструкции, которые таким образом являются первичными предложениями уступительных конструкций. В связи с подробной семантической характеристикой первичных групп получается возможность более четко описать семантико-синтаксические признаки уступительных подчинительных конструкций и анализировать прагматические моменты.

Полученным этим путем установлениям были нами противопоставлены разнообразные типы коммуникативных правил, устанавливающих коммуникативность предложений. Из них важнейшие: 1. правила, управляющие процессом, динамизмом коммуникации, 2. контекстуальные прогрессивные и регрессивные правила внутри сложных предложений. Их осуществлением определяются между прочим порядок предложений, выбор или отсутствие союза, аранжировка и внутреннее членение единиц, известных и новых с точки зрения коммуникации предложений. Автор придавал особое значение зависимостям коммуникативных правил и синтаксических согласований (грамматических корреспонденций) между предложениями конструкции потому, что они выполняют — с точки зрения коммуникации — функцию сочетания предложений. Автор старается дать ответ на вопрос, как можно встроить коммуникативные правила в систему правил грамматического механизма, в первую очередь в генеративный синтаксис внутри генеративного описания языка по концепции Хомского. В связи с этим было необходимо изучать коммуникативные правила и трансформации контрастов, повторений, прономинализации, стирания, эллипсиса, определенности-не определенности и вопрос об их согласовании.

Золтан Банрети